

TŠHATA YA TOKA GO TLELAEMETE

Tšhata ya Toka go Tlelaemete

Agostose 2020

Tsenela Lesolo la Tshata ya Toka go Tlelaemete!

lkgokaganye le: copac2@icon.co.za

011 447 1013

www.safsc.org.za www.copac.org.za

Tšhata ya Toka go Tlelaemete¹

1. Toka go Tlelaemete Gonabjale

Bjalo ka Maafrika, re dula mmogo go khonthinente yeo e tletšego ka dilo tša tlhago le ye botse fao kanegelo ka ga batho e thomilego gona. Ka moka ga rena re tswalane le motho wa mathomo yo a sepetšego a eme thwii, a lorilego le go phela mmogo le dimela, le diphoofolo, le dinoka, mawatle le dithokgwa. Lehono botho bjo bja setlwaedi le bokamoso bja gona di ka gare ga kotsi ye kgolo. Afrika Borwa e ka se hlokomologe tlhohlo ye. Go tšwela pele go šomiša oli, gase, le malahla go dira gore ekonomi ya rena le setšhaba di tšwele pele go dira gore diphedi ka moka di se ke tša phela ka boiketlo lefaseng la rena.

Lefase le senywa ke tshepedišo ye e etišitšego diprofiti pele go feta bophelo. Ngwaga o mongwe le o mongwe, dithempheretšha di hlatloga kudu gomme tša hlola ditlamorago tše di sa thabišego. Ka tlihatlogo ya kgrata ye 1 ya Selšiasa ka thempheretšha ya pholaneteng go tloga mola go thomišago nako ye ya tirišo ya metšhene go dira mešomo, se sengwe le se sengwe se fetoga ka lebelo: maemo a boso ao a sego a tlwalega a makatša kudu (dikomelelo, mafula, mello ya dihlaga, dithabamollo, maphotho a phišo), go phuhlama ga phedišano ya diphedi, go hlatloga ga maemo a lewatle, gammogo le dikgatelelo tše kgolo ka tshepedišong ya Lefase. Re swabile ka ge bokamoso bjo bo nago le tlelaemete yeo e sa fetogego bo a lobiwa. Komelelo yeo re sa tšwago go itemogela yona e re rutile thuto yeo. Re befetšwe ka gobane baetapele ba rena ga ba theeletše. Tlhokego ya tekatekano le

¹Tšhata ye ya Toka go Tlelaemete e ngwadilwe ka morago ga ge go bile le lesolo leo le tšerego mengwaga ye tshela, ka nakong ya komelelo ye kgolo kudu yeo e sego ya ka ya bonwa ka Afrika Borwa, leo le bego le dirwa ke Lesolo la Boipušo ka ga Dijo la Afrika Borwa [South African Food Sovereignty Campaign] le Senthara ya Tirišano le Dikgetho tša Melawana [Cooperative and Policy Alternative Centre]. Lesolo le le bakilwe ke maikutlo ao a tšwago ditšhabeng tšeo di hlaelelago meetse, ba kgašo, bašomi, mekgatlo ya ditumelo, bafsa, bašomi ba tša mahlale ba tlelaemete, dirutegi, mekgatlo ya basadi, mekgatlo ya tikologo le ya toka ya setšhaba, gammogo le, dikgopolo tšeo di tšwago go balwelatoka bao ba tumilego. Khonferentshe yeo e swerwego ka Nofemere 2019 e tiišeditše sengwalwa seo se beilwego inthaneteng gore setšhaba se fe ditshwaotshwao ka ga sona. Tikologo ya mafelelo ya ditshwaotshwao tša setšhaba e filwe ka Kopanong ya Toka go Tlelaemete yeo e bego e swerwe ka la 16 June 2020. Sengwalwa se ke dipolelo tša tshepedišo ye ya dipoledišano le ya go lwela toka go tlelaemete.

go hlaka ga setšhaba sa rena, go akaretša le ka nakong ya leuba la Covid-19, go mpefetše. Le ge go le bjale, re na le kholofelo ka gobane mahlale a tša tlelaemete a a re thekga. Go swana le mahlale a mabapi le Covid-19, mahlale a tša tlelaemete a ipiletša go kgato yeo e kgathalago mo lebakeng le. Tšhata ye ke boipiletšo go batho ka moka bao ba kgathalago ka bophelo bja motho le bjo e sego bja motho go tšea kgato mmogo ka nepo ya go tšwetša pele nepo ya mahlakore a mantši – ya ditoro tša batho, ya dikgetho le ditlhologelo tša phetogo ye e tseneletšego ya toka.

Meepo, bohlwekišetšo bja dirafša, botšhumelo bja ditlakala, difofane, diintasteri tša disamente, le difatanaga di tlišitše tšhilafatšo, malwetši, mpholo le go hlaka ga ditšhaba tša rena. Bolemi bja go diriša dikhemikhale le bja go romela ditšweletšwa ka ntle bo baka malwetši a mehutahuta. Ke ka lebaka leo re kopanego. Ka ge re ithutile dithuto ka ga ditshenyo tše le ka ga bohlokwa bja dilo tša tlwaelo tšeo di re kgontšhago go phela (tša go swana le naga, meetse, mehutahuta ya diphedi, enetši, tshepedišo ya lefase le bohodu ka tšhomišo ya mananeokhomphutha), re tšwela pele go tšwetša pele boikgafo bja rena go toka, yeo e theilwego go pušo ka batho. Ke ka lebaka leo re kgethago go fediša ntwaga ka tlhago.

Mathata a mantši a mabapi le tlelaemete le mathata a phedišano ya diphedi di tla feletša ka go hlaka kudu ga batho (le go ba gona ga mauba a mantši) ba bantši, kudukudu bašomi, bahloki, bagolofadi, batho bao ba hlokago naga le bao ba lego kotsing. Tše ga se masetlapelo a go hlolwa ke tlhago eupša ke go palelwa ga baetapele. Ka ge re šireletša kamagano ya diphedi ebile re phela moo go nago le tshenyo ya tlelaemete, re nyaka go fediša tlhokego ya toka go merafe, go magoro a batho, go bong le go phedišano ya diphedi. Re ka se dumelele basadi ba magaeng le bana go ba bao ba kwago bohloko go mathata a, go swana le peleng le ka nakong ya Covid-19. Mešomo ya tlhokomelo ka malapeng yeo e sa bonwego le go ikgafa go go dirwago ke basadi ka ditšhabeng tšeo di hlokago go tsenya letsogo twantšhong ya bohlaki mola kgatelelo ka banna le dikgaruru go tšwela pele. Setšhaba seo se phelago tikologong ye e se nago meši ya khapone le mananeo a thekgo ao a šomago gabotse di ra go lokolla bohle, go akaretšwa le meloko ya ka moso, go tšwa ka fa tshepedišong ya tshenyo ya tlhago. Ye ke ntwaga ya go lwela toka ka nakong ya rena

le mošomo wa rena wo o ka se lebalwego ka historing ya rena bjalo ka Maafrica Borwa, bjalo ka batho le bjalo ka karolo ya setšhaba ka bophara seo se phelago mo lefaseng.

2. Maikemišetšo a Tšhata ye

Tšhata ye e ikemišeditše go:

- 2.1 Tšwetša pele temošo ya gore re atlega le go phela mmogo pholaneteng e tee. Lefase ke legae la diphedi ka moka. Ka go realo, re nyaka go tiišetša mošomo wa rena le maikarabelo bjalo ka bahlokomedi ba phedišano ya diphedi tša ka pholaneteng le kamagano ye e lego kotsing ya bophelo bjo e bo thekgago.
- 2.2 Hlohleletša gore batho ba kgaogane le mogopolo wo o bakilego mathata a le go maatlafatša leswa go rata kgolo, kgatelopele le kgatelelo. Maatla a batho a iletšwa ke mellwane ye e beilwego, ditaolo tšeo di sa fetogego, maemo ao a swanetšego go fetoga le mellwane yeo e beetšwego mehutahuta ya diphedi. Dikgopolo tše ntši tše di swanago tše di senyago Lefase, di gapeletša gore le fetole ka maatla ao re ka se kgonego go a fihlelela.
- 2.3 Kgokagana leswa le kgopolo ye e theilwego go Lefase ya gore go ra goreng go ba motho. Tlhago ga e fele, gomme re no ba karolwana e tee ye nnyane ya yona. Re swanetše go lemoga gore karolo ye nngwe le ye nngwe ya mehutahuta ya diphedi e na le boleng gomme e swanetše go hlomphiwa.
- 2.4 Maatlafatša tirišano. Re atlega kudu bjalo ka batho ge re laetša kwano, kabelano, re phela ka go nanya, re lokologile, re tiišetša dinyakwa tša rena le go lota metheo ya lefase leo re phelago go lona. Nako ya go lwantšha le go fediša kgopolo ya batho ya go itirela o le noši, ya bojato, ya phadišano, ya dikgaruru le ya go fenywa e fihlile.

2.5 Fediša mathata a baetapele ba dipolotiki bao ba beilego šedi ya bona kgwebong, ba ba naganago fela ka bophelo bja lehono, ditiro tša ‘phethagatšo ya mošomo go swana le ka mehla’ tšeo di palelwago ke go kwešiša dilo tšeo di bakago mathata a. Re kgahlanong le ditharollo tša bona tša maaka tšeo di dirago gore tšhomišo ya khapone e be ya lebaka le letelele le go hlohleletša tshepedišo ya go senya bophelo yeo e sego ya loka.

2.6 Maatlafatša temokrasi ya rena, molaotheo le go tšwetša pele tekatekano ya batho ka ekonoming go ya ka fao go nyakwago ke molaotheo, ka go diriša ditokelo tša rena le go aga pušo ka batho, ge re lwantšhana le seemo sa tšhoganetšo seo se amanago le tlelaemete le mathata ao a mpefalago go ya pele a leago le ekholotši.

3. Melawana ya Diphetošo tša Toka tšeo di Tseneletšego

Setšhaba se sengwe le se sengwe, motse, toropo, toropokgolo le lefelo la mošomo le swanetše go tšwetša pele phetošo ya toka yeo e tseneletšego go netefatša gore go ba le kaonafatšo ya leago le ekholotši. Melawana ye e latelago e tla hlhla dikgetho, maano le ditshepedišo tša go fihlelela phetošo ya toka yeo e tseneletšego setšhabeng sa rena:

3.1 Toka go tlelaemete: Bao ba sa rwalego maikarabelo ga se ba swanela go kwešwa bohloko goba go rwešwa maikarabelo go tshenyegelo ya diabe tša tlelaemete. Ke ka lebaka leo dinyakwa tša bašomi, bahloki, bao ba hlokago naga, bagolofadi, basadi ba magaeng, bana le ditšhaba tšeo di lego kotsing di swanetšego go ba bohlokwa go phetošo ya toka yeo e tseneletšego. Dikholego tša kaonafatšo ya leago le ekholotši di swanetše go abelanwa ka go lekana.

3.2 Toka ya setšhaba: Toka go tlelaemete ke toka go setšhaba. Go lwantšhana le mekgwa ka moka ya kgethologanyo le kgatelelo mabapi le morafe, magoro a batho, bong le mengwaga, ka nepo ya go fihlelela toka go tlelaemete le go setšhaba.

- 3.3 **Bophelo bjo bo theilwego go tlhago:** Go phela gabonolo, ka go iketla le temogo, ka fao go lemogwago bohlokwa bja mehuta ya diphedi ka moka, dikgokaganommogo tša rena le go kgontšha maitshwaro a tlhompho le go kgathalela ba bangwe.
- 3.4 **Temokrasi ya go kgtha tema ga bohle:** Melawana ka moka ya mabapi le tlelaemete le ya phetošo ya toka yeo e tseneletšego di swanetše go laolwa ke maikutlo, ditumelelo le dinyakwa tša batho ka moka, kudukudu bao ba lebanego le tšona.
- 3.5 **Tšweletšo ka setšhaba:** Ka mafelong a mešomo le ka ditšhabeng, pušo ka batho e swanetše go itaetša ka taolo ya temokrasi le go ba beng ba dithoto, go akaretšwa le ka ditlabelo tša setšhaba tša temokrasi, dikhamphani tša mohlakanelwa, tirišano, setšhaba bjalo ka beng ba dithoto le peakanyo ye e dirwago ke batho ka go kgatha tema, go akaretšwa go dira ditekanyetšo fao batho ba kgathago tema go tšona, ka ditoropong le ka ditoropokgolong, go netefatša gore go ba le taolo ka batho ka moka go dilo tša setlwaedi tšeo di re thušago go phela le ditshepedišo.
- 3.6 **Kamano ya boditšhabatšhaba:** Go lwela toka ga motho yo mongwe le yo mongwe ke ntwaga ya rena ka moka ya go tšwetša pele bophelo go ya go ile. Ka seemong sa mathata a tlelaemete ao a mpefalago go ya pele, kamano ya boditšhabatšhaba e bohlokwa go phetošo ya tlelaemete yeo e tseneletšego ka ge e šoma go kopanya batho ka moka bao ba lwelago tokologo le lefase leo le fedišitšego tšweletšo ya meši ya dikhapone.
- 3.7 **Go fediša bokoloniale:** Kgatelelo ka bokoloniale, taolo ya tšweletšo ya dinaga tše dingwe ka bokoloniale le taolo ya dinaga tše dingwe di baka gore re feleletše re timeleletše. Se se theilwe godimo ga go etiša pele ga go epollwa ga dirafša tša naga, theknolotši, ditšhelete, dikgaruru le mebaraka. Re tla ikgaogantšha le tshepedišo ye ge re tiišetša kamano ya tokollo magareng ga batho le tlhago yeo e sego ya batho yeo e ikepetšego ka

historing ya rena, ka setšong, tsebong le ka ntweng ka bophara ya bao ba gateletšwego pholaneteng ya lefase.

3.8 Toka ya ka melokong ye e fapafapanego: Tlhokomelo ya ditlwaedi tša ka pholaneteng le phedišano ya diphedi e bohlokwa go toka ya ka melokong ye e fapafapanego; ka nepo ya go direla bana ba rena bokamoso, bafsa le bao ba sego ba hlwa ba belegwa.

4. Dikgetho tša mekgwa ya bophelo go tliša Phetogo ya Kaonafatšo

Re lebane le mathata a mantši eupša mathata a tlelaemete a kotsi kudu. Ka go rarolla mathata a tlelaemete, ao a amago se sengwe le se sengwe, re ka kgona le go tšwetša pele ditharollo tša mathata ka moka a leago le ekholotši le go fediša ntwagaahlanong le tlhago. Dikgetho tša mekgwa ya bophelo di a hlokega go rarolla dilo tše di bakago phetogo ya tlelaemete, dikotsi tša yona le dikgatelelo tša go phuhlama ga ditshepedišo.

Go na le dikgetho tša batho go dibešwa tša fosili, tše di ka fihlelelago dinyakwa tša rena tša motheo, tša maatlafatša bokgoni bja go šogana le masetlapelo ao a bakwago ke tlelaemete le go re lokišetša go tšweletša leswa mananeo a thekgo ya bophelo. Dikgetho tše tša mekgwa ya bophelo di nagannwe ebile ke karolo ya maitekelo a batho go dira gore ditšhabeng go se be le meši ya khapone yeo mo lebakeng le e lego karolo ya phetošo ya toka yeo e tseneletšego. Re ikgafile go tšwetša pele dikgetho tše le dipeakanyoleswa tša tshepedišo ya temokrasi go tloga mathomong a tšona.

4.1 Maano a Tirišo ya Temokrasi le a Phetošo ya Toka ye e Tseneletšego:

Mekgwa yeo diphetho di tšewago ke baetapele ntle le therišano le makala ka moka go phetošo ya toka yeo e tseneletšego e tšea gore batho ga ba kgone go inaganela ebile ga ba na le dikarabo. Mmogo, setšhaba se sengwe le se sengwe le lefelo la mošomo di swanetše go hlama leano la phetošo ya toka yeo e tseneletšego. Se se swanetše go dirwa ka mokgwa wa temokrasi go kgontšha gore go be le phetošo ya tirišo ya enetši gore e se be le khapone,

mola ka go le lengwe e fihlelela dinyakwa tše bohlokwa, le go tšwetša pele dikgetho tša mekgwa ya bophelo, dinepo le melawana ka ge di hlagišitšwe ka go Tšhata ye.

4.2 Enetši ya go Šomišwa Leboelela ye e Laolwago ke Setšhaba le ya Setšhabeng ka go diriša Mekgwa ya ka Pela ya go Fediša Tirišo ya Dibešwa tša Fosili:

Go bota ga rena ga malahla, oli le gase go swanetše go fedišwa ka ge go akgofiša go senywa ga tlelaemete, gomme se mafelelong se feletša ka lefase leo re ka se kgonego go phela go lona. Enetši ya nyutleleara e kotsi ebile e a tura. Sebakeng seo, re tla tšwetša pele mananeo a enetši ya go šomišwa leboelela ao a laolwago ke setšhaba (a go swana le a mohlagase wa letšatši, wa go fehlwa ka phefo, wa go fehlwa ka meetse le ka lewatleng), ao a thekgwago ke ditekanyetšo tše di dirwago ke bohle le diputseletšo (tša go swana le peeletšo ka go mohlagase wa go šomišwa leboelela) tša mafelo a rena a mešomo, dintlong le ditšhabeng. Ditheknolotši tšeo tša enetši di swanetše go agelwa diintasteri ka Afrika Borwa, ka go šomiša enetši ya go šomišwa leboelela. Tšhomišo ya go hloka mathata ya enetši le ya theknolotši di tla ba bohlokwa ka phetošong ye. Go tloga go peeletšo ya dibešwa tša fosili, phedišo ya disapsiti tša dibešwa tša fosili le phedišo ya go rafa diminerae (go swana le go rafa gase ka maswikeng, go fediša go rafa malahla meepong ye mentši le go diminerae ka lewatleng) go bohlokwa. Batšweletši ba bagolo ka moka ba enetši ba go swana le Eskom le Sasol ba swanetše go ikgafa go maano a phetošo ao a tseneletšego le ao a lokilego, gore go šireletšwe dikgahlego tša bašomi, tša ditšhaba tšeo di amegilego le meloko ya ka moso.

4.3 Iphepeng ka Boipušo ka ga Dijo: Tshepedišo ya bjale ya diintasteri tša dijo e tšweletša tlala, e šomiša meetse ka fao go sego maleba, e senya tlhago, e lokolla meši ya khapone ebile ka kakaretšo ga e na le pabalelo ya maphelo. Go rea dihlapa ka nepo ya go dira kgwebo go sentše phedišano ya diphedi tša ka meetseng ebile go nyaditše ditokelo tša barei ba dihlapa bao ba di reago go itirela dijo. Setšhaba se sengwe le se sengwe se swanetše go bea

pele bolemipotlana bja nontšho ya mobu go fihlelela dinyakwa tša batho ba tikologo. Tokelo go dijo e swanetše go fa batšweletši ba dijo, bagwebipotlana ba barei ba dihlapa, barekiši ba mebileng le badiriši maatla go ditshepedišo tša bona tšeo di tlwaelegilego tša tšweletšo ya dijo go netefatša gore dijo tšeo di sepelelanago le setšo le tša phepo di hwetšwa ke bohle. Godimo ga fao, diphedi tšeo di fapafapanego, taolo ya dipeu le methopo ya tšweletšo di swanetše go tiišetša bohlokwa bja tsebo ya setlogo, mebaraka ya tikologo, taolo ya methopo ya meetse, mošomo wa naga go tlhago le go setšhaba, le maphelo a makaone. Dipolasa tše kgolo di swanetše gore di se ke tša bewa lefelong le tee go netefatša gore ba le toka go naga, eupša ka tsela yeo e lokilego, yeo e maatlafatšago poelano le go aga tirišano.

4.4 Dira Melao ya gore Methopo ya Meetse e laolwe ka tsela ya Temokrasi:

Meetse a laolwa ke batho ba mmalwa fela mola e le gore batho ba bantši ba a hloka kudu. Dipolasa tša go ba le diintasteri, meepo, mohlagase wa go tšweletšwa ka malahla, mašemo a moba le a dikota ke tše dingwe tša dilo tšeo di šomišago meetse a mantši. Bjalo ka thoto ye bohlokwa setšhabeng, meetse a swanetše go seketšwa ke batho ka moka gomme a swanetše go šireletšwa gore a se ke a šilafatšwa. Godimo ga fao, tšhomišo ya meetse e swanetše go beakanywa ka tsela ya temokrasi le go laolwa gabotse mola ka go le lengwe re tiišetša ditokelo tša badudi tša go šomiša mothopo wo o hlokegago le wo bohlokwa. Mananeokgoparara a meetse le a kelelatšhila a swanetše go kaonafatšwa, a laolwe le go hlokomelwa go netefatša gore a šomišwa gabotse. Go boloka meetse ka go fediša tšweletšo ya malahla le ya bolemi bjo bo dirwa ke diintasteri tše kgolo go tla maatlafatša methopo ya meetse. Setšhaba seo se hlokomelago meetse se swanetše go tšwetšwa pele.

4.5 Ipshine ka Bophelo ka go Šoma Gannyane: Go šoma ga mang le mang bjalo ka mokgwa wa go iphediša le wa go hwetša letseno ga go sa kgonagala. Tlhokego ye mešomo, mešomo ye e lefago tšhelete ye nnyane le diiri tše

telele tša mošomo ke tlhoboboroko go setšhaba. Mo lefaseng leo le lebaganego le phišo, diiri tša mošomo di swanetše go fokotšwa, batho ba šome matšatši a mane ka beke. Mešomo ye mekaone ya go se tšweletše meši ya khapone ya tlelaemete e swanetše go tiišetšwa le go thekgwa ke batho ka moka, go be le mekgwa ya tšweletšo ye e theilwego go boleng le yeo e thweilego go tlhago, tirišo, thušo ya mašeleng le mekgwa ya go phela ka ekonomi ya tirišano. Ekonomi ya mohuta woo e theilwe go dinyakwa ebile e dira gore maatla a ekonomi a be a temokrasi. Mmogo le lenaneo la thušo ya letseno la motheo leo le amago bohle (UBIG) leo le tla tlaleletšago mananeo a bjale a thušo ya setšhaba, bašomi ka moka ba ka šireletšwa ka phetošong yeo e nyakegago gomme setšhaba ka kakaretšo se tla ba le thekgo go bohloki. UBIG ka kakaretšo e tla tšwetša pele go atlega ga setšo sa batho ka setšhabeng sa ka morago ga mošomo.

4.6 Mananeo a Dinamelwa tša go ba le segwera le tikologo le Dinamelwa tša

Bohle tša Tirišo ya Enetši ye e Hlwekilego: Intasteri ya difatanaga e rwele maikarabelo a magolo a go nyatša mananeo a dinamelwa tša bohle tšeo di šomišago enetši ye e hlwekilego le go peeletšo ye e nago le tshenyo ka go diriša mananeokgoparara a ditsela ao a turago. Ditshenyo tše di ka fedišwa ka thekgo ye kgolo ya gore batho ba sepele ka maoto, ba šomiše dipaesekele, ba šomiše dithuthuthu tša go šomiša enetši ye e hlwekilego, ba šomiše dipere le ditonki bjalo ka mekgwa ya dinamelwa ye e nago le segwera go tikologo. Ditoropokgolo le ditoropo ga se tša swanela go ba le difatanaga gomme di abe mananeokgoparara go dinamelwa tšeo di nago le segwera go tikologo. Setšhaba se sengwe le se sengwe se swanetše go tsenywa ka go lenaneo la dinamelwa tša bohle tša mabapi le dipese, ditimela le ditimela tše nnyane tše di sepelago ka gare ga toropo tša go šomiša enetši ya go dirišwa leswa le ditheknolotši tša go šomiša mehuta ye mebedi ya enetši tšeo di theilwego go botšweletši bja ka nageng ka tirišo ya dilo tša tlhago. Tshepedišo ya diphahlo le yona e swanetše go dirwa ke ditimela. Difatanaga tšeo di sego tša mohlagase tšeo di dirišago dibešwa tša fosili di swanetše go

fedišwa. Dinamelwa tša lefaufaung le tša ka lewatleng le tšona di swanetše gore di se ke tša hlwa di tšweletša meši ya khapone goba di fokotšwe.

4.7 Tlhokego ya Ditlakala le Go Phela Gabonolo: Tšhomišo ya ditšweletšwa ka bontši le ‘mekgwa ya bophelo ya batho ba go tuma’ e nyaka methopo ye mentši, e na le tshenyo ebile e theilwe go khapone. Godimo ga fao, mafelo a go lahlela ditlakala, go tšhuma ditlakala le tšhilafatšo ya tlhago ke tlhobaboroko. Tlhokego ya ditlakala e thibela tšhilafatšo ka go di šomiša leboelela, ka go di šomiša gape, ka go diriša melawana ya tirišano le tlhamo ya go ya go ile ka ekonoming ya rena gore go be le go rafša go gonnyane (goba tlhokego ya gona) ga ditlabelo tša tšweletšo. Ditheknolotši tše dingwe, tša go swana le tšhomišo ya polastiki gatee, di swanetše go iletšwa. Go sepelelana le go phela gabonolo, re ka kgona go phela ka methopo ye mennyanane le go tšweletša khapone ye nnyane.

4.8 Kago ya Dintlo tša setšhaba tše di nago le segwera go tikologo, Meago le Ditoropo tša Phetošo: Dintlo tše ntši tša bjale ga se tša hlamelwa go kgona go kgotlelela maemo ao a mpefetšago a tlelaemete. Godimo ga fao, batho ba bantši ba sa hloka magae mo setšhabeng sa rena mola bahumi ba na le mafelo a magolo a go ralokela kolofo. Re swanetše go hlama leswa meago le dintlo tše di lego gona gore di kgone go kgotlelela phišo ye kgolo le maemo a boso ao a befilego. Go swana le ka fao, dintlo tše diswa di swanetše go hlangwa bjalo ka karolo ya ditšhaba tše di nago le segwera go tikologo, metse, datoropo, ditlamo tša dintlo tša masepala tša go rentišwa le tša datoropokgolo fao mekgwa ya kago e šomišago ditlabelo tša tlhago, e nago le seabe se sennyane go tikologo ebile e fago batho dinyakwa tša bona tša naga le tša tlhago bjalo ka karolo ya setšhaba. Dinyakwa tše ke tša kago ya dintlo, tšweletšo ya dijo ka nontšho ya mobu, tšhomišo ya meetse ya go ya go ile, mehutahuta ya diphedi, go hlokomela bana le setšo. Samente ga se šomišwe ka seemong se ka lebaka la gore se tšweletša khapone ye ntši gomme se swanetše go fedišwa bjalo ka theknolotši ya go aga.

4.9 Go Feta Lenaneo la Ekonomi leo le Tlwaelegilego: Dikakanyo tša gore lenaneo la ekonomi le bopa maitshwaro a batho, tlhago, mebaraka, ditšweletšwa le kgolo di senya se sengwe le se sengwe. Lenaneo la ekonomi leo le tlwaelegilego le tiišetša bohumi bja batho ba mmalwa fela, tšhomišo ya bona ya tshenyo ya methopo, le tšhilafatšo ye e bakwago le meši ya khapone. Diekonomi tša rena di swanetše go direla dinyakwa tša rena bjalo ka batho ba leago le ba tlhago le dinyakwa tša phedišano ya diphedi. Re hloka mananeo a diekonomi ao a hlokometšego tlhago ye e re thekgago, lethabo, go phela gabotse, kgotlelelo ya phedišano ya diphedi (ka go diriša ditekodišišo tša kgafetšakgafetša), ditlwaedi tšeo di re kgontšhago go phela, le mellwane ya pholanete. Lenaneo la rena le diekonomi le swanetše go ba mabapi le dikgopolo le ditlabele tše di sekasekago seemo sa diphedi ka moka le go fediša tshenyo go batho gammogo le go tlhago ye e sego ya batho. Se se swanetše go šoma bjalo ka peakanyo ya leano, ya melawana, ya kabo ya methopo le peakanyo ya temokrasi.

4.10 Bahumi ba swanetše go Lefa Sekoloto sa bona sa Ekholotši: Bahumi ka ditšhabeng tša rena ba šomišitše methopo ya tlhago kudu, ba ama phedišano ya diphedi gampe, gomme se sa ba le tshenyo ye kgolo ka tšweletšong ya meši ya khapone. Ba re kolota ka moka sekoloto sa mabapi le ekholotši gomme ba swanetše go rwala maikarabelo a go lefela ditshenyegelo tša phetošo yeo e tseneletšego. Se se ra gore bahumi ba swanetše go lefišwa motšhelo wa sekoloto sa tlelaemete; metšhelo ya godimo ya maeto a difofane, ya tšhomišo ya difofane tša phraebete, ya difatanaga tša mabaibai; motšhelo wo o kwagalago wo o lefišwago dikhamphani tšeo di tšweletšago meši ya khapone tšeo di sa fedišego tšweletšo ya khapone ka pela; le ditefišo tša toka go tlelaemete ka ga dikhamphani le mebušo yeo e dirago melato ya go tšweletša meši ya khapone. Bašomi ba swanetše go diriša ditšhelete tša phenšene le tša phrobitente, ka taolo ya bašomi, go netefatša gore go ba le phetošo ya toka ye e tseneletšego ye e fihlelelago dinyakwa tša bona le go thekga go

hlongwa ga panka ya bosetšhaba ya dikhamphani go thuša mafelo a mešomo, ditšhaba le malapa ka phetošo ya enetši yeo e lego ya setšhaba le phihlelelo ya maano a phetošo ya toka yeo e tseneletšego. Ditšhelete tša setšhaba le tšona di swanetše go hwetšwa go metšhelo ya mabapi le tlhago, go dikotlo tša tšhilafatšo, go pušetšo morago ya dithušo tša ditšhelete go dibešwa tša fosili, le methopo ye mengwe yeo e tšwelago pele ya metšhelo.

4.11 Tsebo e Bohlokwa go Katlego: Go na le sekgoba se segolo sa tsebo ka setšhabeng mabapi le mathata ao a mpefalago le go feta a tlelaemete. Re swanetše go diriša mananeo ao a fapafapanego a tsebo ka nepo ya go tšweletša temošo ya setšhaba le go atlega. Tsebo ya setlogo e na le methopo ye maatla go re thuša gomme e swanetše go hwetšwa, gwa ithutwa yona le go hlomphiwa. Mahlale a tshepedišo ya lefase, go akaretšwa mahlale a tlelaemete, a bohlokwa go sedimoša setšhaba mabapi le mathata a tlelaemete le ditlhohlo tša yona. Mahlale a tlelaemete bjalo ka mahlale a batho a swanetše go thekgwa ke maitemogelo ao go itemogetšwego ona go eya ka go lekola le go ithuta ka tlhago. Ka lebaka la go hlakahlakana ga phetogo ya tlelaemete, dinyakišišo le boitlhagišetšo go netefatša phetošo ye e kwagalago le go tšwetša pele kgahlego ya setšhaba di swanetše go thekgwa. Diyunibesithi le dikolo di swanetše go hlokomela ditlhohlo tše tša tsebo.

4.12 Tlhokomelo ya Maphelo ya Tšhoganetšo, ye e Akaretšago Makala ka Moka le ye e nago le Thibelo: Tlhokego ya tekatekano ka go tlhokomelo ya maphelo e ra gore ditshenyo tša tlelaemete di tla tliša tlhokego ya toka, ya go swana le nakong ye ya leuba la Covid-19. Re hloka mananeo a tša tlhokomelo ya maphelo ao a sepetšwago gabonolo, a go fihlelelega le ao a šomago ka tshwanelo ka nepo ya go fihlelela dinyakwa tša batho le go rarolla ditlhohlo tša maphelo tšeo di tlišwago ke go ruthufala ga tlelaemete. Mananeo ao a tlhokomelo ya maphelo a swanetše go kgona go šoma ka maemo a tšhoganetšo, kgatelelo ye kgolo ya menagano, malwetši le mauba

a maswa. Tlhokomelo ye e akaretšago bohle le seemo sa thibelo bathong e swanetše go maatlafatšwa.

4.13 Ditokelo tša Tlhago le Ditharollo tša Tlelaemete ya Tlhago: Mawatle a rena a šilafaditšwe, dithokgwa tša senywa, naga ya utswiwa le tahlegelo ya diphedi tša mehutahuta ya oketšega, tše ka moka ka lebaka la ge go nyakwa profiti. Ge e le gore re tlo atlega, diphedi ka moka di swanetše go hlomphiwa. Diphedi ka moka le phedišano ya diphedi ka moka pholaneteng ya rena di ka se phele ntle le tše dingwe ebile di swanetše go ba gona, di kgotlelele le go tšweletša leswa phedišano ya tšona. Ditokelo tša mokgwa wa tlhago di lemoga boleng bja ka gare bja mekgwa ka moka ye e sego ya bophelo. Godimo ga fao, tlhago e na le ditharollo tša yona go phetogo ya tlelaemete tšeo re ka ithutago ka tšona. Ditharollo tše di akaretša pabalelo ya tlhago, mediro ya pušetšosekeng ya tlhago le ya taolo ya naga yeo e oketšago poloko ya khapone go ralala le dikgwa, le mafelo a go dula a nelwa ke pula, mafelong a phulo, phedišano ya diphedi tša ka lewatleng le dinaga tša temo yeo e tšhelwago menontšha. Mananeo a ngwadišo ya mehutahuta ya diphedi a bohlokwa go šireletša ditharollo tša tlelaemete ya tlhago.

4.14 Kgašo ye e Hlokometšego Tlelaemete: Ba kgašo ga ba tsebiše setšhaba ka tsela ye e kgotsofatšago mabapi le phetogo ya tlelaemete. Ba kgašo ba swanetše go hlokomela kudu mahlale a phetogo ya tlelaemete le go tsebiša setšhaba ka ga mathata a tlelaemete, ka ga mathata a melawana le dikgetho tša go phela tšeo di nyakegago. Ditaba tša mabapi le tlelaemete di swanetše go gašwa radiong, thelebišeneng le ka dikgatišong tša ditaba.

5. Go leba go Mmušo wo o Nago le Toka go Tlelaemete

Mmušo wa Afrika Borwa o swanetše go ba mmušo wo o nago le toka go tlelaemete wo o lemogago gore go na le maemo a tšhoganetšo a go amana le tlelaemete, mola ka go le lengwe o maatlafatša temokrasi ya rena. O swanetše go hlahlwa ke ponelopele, dinepo, melawana le dikgetho tšeo di tšwetšwago pele ke batho tšeo

di lego ka gare ga Tšhata ye le melawana ya yona ya mabapi le tlelaemete e swanetše go sepelelana le go fihlelela dinepo tša Tšhata ye. Gabotse kudu, mmušo wa go ba le toka go tlelaemete le ona o tla:

- 5.1 Kgontšha peakanyo yeo batho ba kgathago tema ka go yona go fihlelela dipheetošo tša toka tše di tseneletšego tša ka mo fase.
- 5.2 Hloma mekgwa ya tšhomišo ya ditšhelete tša setšhaba go swana le sekhwana sa setšhaba sa inšorentshe ya tlelaemete le ditšhelete tše di hwetšwago ka lebaka la tikologo, go fa Panka ya Resefe mošomo wa go rarolla mathata a mabapi le tlelaemete, go tsebiša leswa dihlengwa tša ditšhelete ka moka tša setšhaba le tša phraebete go thekga phetošo ya toka ye e tseneletšego le go tšwetša pele ditšhišinyo tša metšhelo tše di lego ka mo gare ga tšhata ye.
- 5.3 Netefatša gore go ba le melawana ye e gatelago pele yeo e tlogo fokotša tshenyoye e dirwago ke bahumi, ya bea mellwane go dikhamphani, le go bea kiletšo ya go rafa gofe goba gofe ga dibešwa tša fosili ga ka moso.
- 5.4 Dira gore ditiro tša mmušo ka moka di hloke tšweletšo ya meši ya khapone le go fihlelela tlhokego ya tšweletšo ya meši ya khapone ka medirong ya ona ka moka;
- 5.5 Hloma leswa ka taolong le ka go latela molaotheo makala a mmušo bjalo ka ge dikarolo tše dingwe tša naga di thoma go se sa kgonagala gore diphedi di ka phela go tšona.
- 5.6 Lokišetša naga go maemo ao a hlatlogago a lewatle le go tšea magato a maleba bjalo ka karolo ya peakanyo yeo batho ba kgathago tema ka go yona.
- 5.7 Maatlafatša mmušo wa selegae go dira gore ditaolo tše di maatlafaditšwego le bokgoni bja peakanyo ya temokrasi gore di šome ka mathata a tlelaemete.

- 5.8 Hlama bokgoni bja dihlongwa ka go diriša lenaneo la taolo ya masetlapelo a tlelaemete leo le etilwego pele ke batho, leo le akaretšago tirelo ya ditimamello ya bosetšhaba, dipetlele tša mmušo tšeo di šomago ka botlalo, dihlopha tša go šogana le maemo a tšhoganetšo, bokgoni bjo bo oketšegilego bja ditirelo tša boso le mananeokgoparara a taolo ya masetlapelo.
- 5.9 Tšwetša pele dinyakišišo le boitlhagišetšo ka nepo ya go tšwetša pele phetošo ka nepo ya go fihlelela dipheetošo tša toka tšeo di tseneletšego go tloga fase, go tliša temošo go setšhaba ka mafolofolo le go netefatša gore dihlongwa tša mmušo ka moka di eta pele go toka ya tlelaemete.
- 5.10 Fokotša tšhomišobošaedi ka moka ya tšhelete, go fediša bomenetša le go dira gore tatelano ya bolaodi ka mmušong e be ya sephrofešenale ka go thwala batho ba maleba ka nageng go šoma ka mmušong. Tatelano ya taolo ya makgonthe ye e hlokago semorafe le yeo e etilwego pele ke basadi e swanetše go hlongwa.
- 5.11 Tšwetša pele seemo sa toka go tlelaemete ka dikamanong tša sona sa boditšhabatšhaba, go akaretšwa go mpshafatša Boikgantšho bja Seafrika, ka go tšwetša pele: maemo a toka go tlelaemete gareng ga mebušo ya Afrika go nyaka ditefelo tša mabapi le dikoloto tša tlelaemete go tšwa ka dinageng tša leboa bjalo ka karolo ya Kwano ya Toka go Tlelaemete; dikiletšo tša mabapi le toka go tlelaemete kgahlanong le mebušo ye e dirago bosenyi bja go tšweletša meši ya khapone; kwelobohloko go bafaladi le go batho bao ba tšhabilego dinageng tša gabo bona; dinyakišišo; dikgetho tša go phela; go diriša enetši ya go šomišwa leswa; bokgoni bja go arabela masetlapelo a tlelaemete; le boipiletšo go 'Kwano ya Phedišo ya Dibešwa tša Fosili' ka lenaneong la Mokgatlo wa Dinagakopano (UN) leo le holago mebušo ya Afrika.

6. Maatla a Batho ya Tirišano le Kwano ya Toka go Tlelaemete ka Afrika Borwa

Bokamoso bjo bo nago le toka go tlelaemete bo ka fihlelelwa fela ka go diriša maatla a batho bao ba kopanego. Re ithutile se ka go lwa kgahlanong le bokoloniale, kgethologanyo le taolo ya dinaga tše dingwe ka mebušo ya ka ntle.

Maatla a letše ka dikarolong tšeo di fapafapanego tša setšhaba, ka mananeong ao re a hlomago, ka mekgatlong le ka masolong ao re lego karolo ya ona, le ka dipolotiking tša mebileng tšeo re kgathago tema ka go tšona. Maatla a batho a swanetše go eta pele go šireletša ditlwaedi tša go phela tšeo di re tšwetšago pele le go tšwetša pele meloko ya ka moso.

Batho ke diphedi tšeo di tlwaelago seemo le tšeo di kgonago go fetogafetoga. Re kwešiša dilo tšeo di bakago mathata a tlelaemete gomme re na le ditharollo tša temokrasi, tša phetošo le tšeo di lokilego go thibela gore re se hwelele. Tšhata ye ya Toka go Tlelaemete ke leswao la taetšo; ke boipiletšo, bja go re iša thokong ya phetošo ya tshepedišo mo lebakeng le go Kwano ya Tokato ya Tlelaemete ye e fedišago go hlaka ga batho bao ba lego kotsing ye kgolo le bao ba gateletšwego. Masolo ao a etilwego pele ke batho a tla netefatša gore re rarolla mathata a mantši ao naga e lebanego le ona mola ka go le lengwe re tiišetša kholofelo ya batho ba bantši yeo e hlagišitšwego ka mo gare ga Tšhata ye. A re tšeyeng kgato ya gore re fihleleleng setšhaba seo se kgathalago gomme re kopaneng, ka Afrika Borwa ka go diriša tirišano ya boditšhabatšhaba, pele ga ge re šiwa ke nako kudu.

Pele ka Tšhata ya Toka go Tikologo le go Phetošo ya Toka ye e Tseneletšego ka nepo ya go Tšwetša pele Bophelo go ya go ile!

